

De sociogenese van de begrippen beschaafd en beschaving

Hans van Keken, Amsterdam juni 1979

"Beschaving is een teer gewas; maar waar 't zijn schoon ontplooit, daar worden duintop en moeras, in Lentedos getooid." M.C. van Hall, 1831

	pag
Inleiding	2
Hoofdstuk 1 De sociogenese van de begrippen civilisation en Kultur	2
Van civilité naar civilisation	3
De sociogenetische benaderingswijze van Elias	4
De sociogenese van het Franse begrip civilisation`	4
De antithese Kultur en Zivilisation	5
Hoofdstuk 2 Het woord beschaafd	7
Opkomst van het woord beschaafd	7
Over de oorsprong van de woorden beschaafd, beschaving en beschaafdheid	8
Betekenis van het begrip beschaafd in de bovenlaag, in de burgerstand en onder predikanten	9
Streven omhoog	13
Ontwikkelingen in de sociale functies van het begrip beschaafd	13
Hoofdstuk 3 Het begrip beschaving	14
Over de oorsprong van het begrip beschaving	14
De beschaving als een proces	17
Betekenisverloop van het begrip beschaving tot ± 1850	19
De gangbaarheid van het begrip beschaving in de 19e eeuw ten opzichte van de begrippen civilisatie en cultuur	20
Beschaving en Verlichting	22
De toegankelijkheid van de bovenlaag voor de burgerstand in Nederland in de 18e eeuw	23
Samenvatting	24
Woordenboeken	25
Bibliografie	30

Inleiding

"Mathematische begrippen moge men van de taalgemeenschap kunnen losmaken. Driehoeken moge men kunnen verklaren zonder acht te slaan op de historische ontwikkeling, met begrippen als 'Zivilisation' en 'Kultur' kan men dat niet doen." **Norbert Elias**

Veel is er bekend over het ontstaan en de vroegere betekenissen van begrippen als 'civilité', 'civilisation' en 'Kultur', weinig daarentegen over de van origine geheel Nederlandse equivalenten de begrippen beschaafd en beschaving.*

Dit gegeven is voor mij aanleiding geweest om de geschiedenis na te gaan van het ontstaan en het betekenisverloop van de begrippen beschaafd en beschaving. Bij het beschrijven van die geschiedenis ben ik uitgegaan van de 'sociogenetische' benaderingswijze die Norbert Elias heeft gevolgd voor het Franse begrip 'civilisation' en het Duitse begrip 'Kultur' in zijn *boek Über den Prozess der Zivilisation*. Het kenmerkende van die benaderingswijze is, dat onderzocht wordt door welke groep of groepen van mensen en in welke betekenis een begrip is gebruikt, met als doel de oorspronkelijke sociale functies van die begrippen te achterhalen. Wat hiermee uiteindelijk wordt beoogd, is inzicht te krijgen in de sociale verhoudingen die er hebben bestaan.

Het is tegen deze achtergrond van waaruit deze studie is verricht met als vraag: Welke sociogenese is er te geven van de Nederlandse begrippen beschaafd en beschaving?

In drie afzonderlijke delen is getracht antwoord te geven op de hierboven gestelde vraag. In het eerste deel staat een samenvatting van Elias' sociogenese van de begrippen 'civilisation' en 'Kultur'. Daarin is tevens een aantal bevindingen van andere schrijvers verwerkt, die zich ook met het ontstaan en het betekenisverloop van deze twee begrippen hebben bezig gehouden. In het tweede deel zijn de oorsprong en betekenisverloop van het begrip beschaafd behandeld; alsmede de ontwikkelingen, die zich in de 17e- en 18e eeuw hebben voorgedaan met betrekking tot de sociale functies ervan.

In het laatste deel staat beschreven wat de -mogelijke- oorsprong van het begrip beschaving is geweest, en welke betekenissen dit begrip tot einde 19e eeuw heeft gehad alsmede welke functies het gebruik ervan heeft vervuld.

De laatste paragraaf tenslotte, is gewijd aan de overeenkomsten en verschillen tussen de sociogenese van het begrip beschaving en die van de begrippen 'civilisation' en 'Kultur'.

* Althans bij de beëindiging van deze studie in 1979. Er is intussen in 2001 een zeer uitgebreide studie verschenen over deze Nederlandse equivalenten, getiteld: Beschaving: een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur, Pim den Boer (red) Amsterdam, University Press, Amsterdam, 2001.

Hoofdstuk 1

De sociogenetische beschrijving van de begrippen civilisation en Kultur

1.1. Van *civilité* naar *civilisation*

Philippe Bénéton heeft de vraag opgeworpen, waarom het Franse begrip *civilisation* pas zo laat (ongeveer 1750) is ontwikkeld in vergelijking met de in de Franse taal reeds lang bestaande begrippen *civil* en *civilité*. Ter verklaring van deze ontwikkeling noemt hij twee - aan Benveniste ontleende - redenen. Enerzijds zou het begin van de 18e eeuw de vorming van woorden met achtervoegsel '-isation' nog ongewoon zijn geweest. Anderzijds -en dit wordt als de belangrijkste reden aangevoerd:

"La notion elle-même était nouvelle et impliquait des changements dans la conception traditionnelle de l'homme et de la société." (Bénéton, pag 34)

Deze verandering in opvatting over de mens en de samenleving hield volgens Benveniste de bewustwording in dat de mens in de samenleving een langzaam proces van 'éducation' en van 'affinement' doormaakt. Een proces dat werd opgevat als een continue vooruitgang. Het begrip 'civilité' was een statisch begrip en als zodanig niet geschikt, in tegenstelling tot het begrip 'civilisation', om aan deze optimistische (niet-theologische) interpretatie van de ontwikkeling van de mensheid uitdrukking te geven. Bénéton voegt hier instemmend aan toe:

"Aux anciennes théodicées se substituent les idées dynamisme historique, de progrès universel, de 'civilisation'." (Bénéton, pag 34)

Op het niet-theologische aspect van deze ontwikkeling is nader ingegaan door Franz Rauhut in een artikel getiteld: Die Herkunft der Wörter und Begriffe "Kultur", "Civilisation" und "Bildung" uit 1953. Deze schrijver komt met de stelling, dat we het ontstaan van de begrippen 'civilisation' en 'Kultur' als een secularisering van het religieuze denken dienen te zien:

"Der Begriff 'Kultur' ist nämlich nichts Geringeres als eine Verweltlichung des Begriffs 'Christentum'. Die Aufklärung war nun mal ein Versuch ... an die Stelle der jenseits gerichteten Religion eine diesseits gerichtete Weltanschauung zu setzen." (Rauhut, pag 83)

"Wichtig ist hier die Tatsache, dass schon Mirabeau an die französische Mission der 'civilisation' glaubte. Und damit komme ich zu einer Feststellung, die noch nicht gemacht wurde, dass nämlich ebenso wie die 'cultura' Pufendorfs, so auch die 'civilisation' der französischen Aufklärer als Säkularisierung der christlichen Religion gemeint ist, denn der Gedanke der Mission stammt aus der Religion. Der Missionar ist der Verbreiter einer Religion oder aber eines verweltlichenden Ersatzes der Religion." (Rauhut, pag 83)

Hannelore Hilgers-Schell en Helga Pust beschrijven in *Europäische Schlüsselwörter III* in het hoofdstuk *Culture und Civilisation im Französischen bis zum Beginn des 20. Jahrhundert* (1967) de overgang van 'civilité' naar 'civilisation' -evenals Benveniste- in termen van een bewustwording van een proces; in hun bewoordingen van een proces van 'Weiter-Höherentwicklung'.

"Man brauchte ein Wort, das ... gleichzeitig die politische, religiöse, intellektuelle und moralische Höherentwicklung ... zum Ausdruck machte. Dieses Wort fand man um die Mitte des 18. Jahrhunderts mit 'civilisation'." (Hilgers-Schell en Pust, pag 14.)

1.2 De sociogenetische benaderingswijze van Elias

Ook Norbert Elias heeft een verklaring gegeven van de overgang van 'civilité' naar 'civilisation'. Zijn verklaring is evenwel meer sociologisch dan die van de hiervoor genoemde schrijvers. Sociologischer in die zin, dat die overgang geplaatst wordt in het kader van de sociale ontwikkelingen in Frankrijk gedurende de 18e eeuw. Zelf omschrijft Elias zijn benaderingswijze –zoals in de inleiding al is vermeld– als sociogenetisch.

Waar het Elias om gaat, is inzicht te geven in de relatie tussen de maatschappelijke ontwikkelingen (bijvoorbeeld de veranderende verhoudingen tussen groepen van mensen) en de ontwikkelingen in de betekenis van een begrip. Ter vergelijking de al eerder genoemde historicus Bénéton beperkt zijn 'methode' tot wat hij nader aanduidt als "een semantische reisbeschrijving in de tijd van de begrippen 'civilisation' en 'culture', teneinde de inbreng (l'apport) van deze begrippen op de geschiedenis van het denken duidelijk te maken" (Bénéton, pag 13, vertaling HvK). Met andere woorden bij deze schrijver gaat het alleen om de relatie tussen de geschiedenis van woorden en die van het denken, zonder dat die relatie in een historisch maatschappelijke context wordt geplaatst.

1.3 De sociogenese van het Franse begrip civilisation

Het gevoel van 'hoger- of beter ontwikkeld te zijn', dat uit het begrip 'civilisation' spreekt, is niet nieuw stelt Elias:

"Es hatte in Ausdrücken wie 'politesse' oder 'civilité.(schon) seinen höfischen-aristokratischen Ausdruck gefunden." (Elias, pag 60)

Het nieuwe aan het begrip 'civilisation' is volgens hem dat het niet zoals bij de 'civilité' en 'politesse' een 'Zivilisiertsein' (een toestand) uitdrukt, maar een proces (1). Een proces, dat in Frankrijk bewust is bevorderd. Met het begrip 'civilisation' werd namelijk, zo merkt hij op, tevens een 'emancipatorisch' streven verwoord; een streven om grote groepen van mensen 'op te voeden', teneinde ze uit een toestand van 'barbaarheids' te halen. Het begrip 'civilité' had daarentegen voor de Franse hofaristokratie de functie om haar superieuriteitsgevoelens over de andere lagen te laten uitkomen. Het was dan ook niet deze bovenlaag, die het begrip 'civilisation' in de hierboven beschreven betekenis ging gebruiken, maar de opkomende middenstand. Aanvankelijk is het de voorhoede van deze middenstand geweest, waarvan de politiek geëngageerde en hervormingsgezinde fysiocraten deel uitmaakten, die het begrip 'civilisation' aanwendde om er haar vooruitgangsgedachten mee te verwoorden. Elias heeft dit laatste als volgt weergegeven:

"Aber in den Händen des aufsteigenden Mittelstandes, im Munde der Reformbewegung erweitern sich die Vorstellungen von dem, was dazu gehört, um eine Gesellschaft zu einer zivilisierten Gesellschaft zu machen. Die Zivilisierung des Staates, der Verfassung, der

Erziehung und damit breiterer Schichten des Volkes, die Befreiung von alledem, was noch barbarisch oder vernunftwidrig an den bestehenden Zuständen ist." (Elias, pp 60, 61)

1) Elias, pag 48. Wat Elias niet vermeldt, is, dat het Franse begrip 'civilisation' voor het eerst omstreeks 1750 als een rechtsterm is opgekomen; namelijk in de betekenis van "Umwandlung eines Kriminalprozess in einen Zivilprozess" (Hilgers-Schell en Pust, pag 16). Hier wordt bedoeld het voor het eerst opkomen van het begrip 'civilisation' in een op mensen betrekking hebbende betekenis. Wat volgens Bénétou niet veel later zal zijn geweest dan 1750; zie Bénétou, pag 33.

1.4. De antithese *Kultur* en *Zivilisation*

Elias heeft zijn bevindingen met betrekking tot de sociogenese van het Duitse begrip 'Kultur' voornamelijk weergegeven in samenhang met die van het Franse begrip 'civilisation'.

Zo komt hij vergelijkenderwijze tot de konklusie, dat de sociogenese van deze twee begrippen nogal verschillend is geweest. Het afzetten tegen de gedragwijze van de bovenlaag, zo nadrukkelijk aanwezig in het Duitse begrip 'Kultur', heeft in het gebruik van het Franse begrip 'civilisation' nagenoeg ontbroken. Elias verklaart dit verschil voornamelijk vanuit de mate van toegankelijkheid van de bovenlaag voor de dan opkomende burgerstand in beide landen. In Frankrijk vindt de omhoogstrevende, politiek bewuste burgerstand een bovenlaag tegenover zich, die haar enigmatische welgezind is. Dit leidde ertoe, dat deze burgerstand deel kon hebben in het politieke- en sociale leven van de hoogste stand. Door dit alles bleef de sociale afstand tussen de burgerstand en de bovenlaag in Frankrijk betrekkelijk klein. Elias heeft dit laatste als volgt verwoord:

"Das französische Bürgertum ... war und blieb in seinem Verhalten und seiner Affektmodellierung in hohem Masse an die höfische Tradition gebunden." (Elias, pag 62)

In Duitsland daarentegen heeft de omhoogstrevende 'mittelständische' Intelligentsia- waartoe Elias schrijvers als Klopstock, Herder, Lessing, Schiller en Goethe rekent (laatste twee genoemden alleen in hun 'jonge jaren') - niet of nauwelijks toegang tot de hofaristocratie. Een beslissende rol zou hierin de geringe welvaart hebben gespeeld. De 'geldweg naar boven' (wel aanwezig in Frankrijk) bestond vrijwel niet. Bovendien zou de adel er vanwege de afwezigheid van rijkdom overgegaan zijn

... "zur stärksten Abschliessung und Ahnenprobe (bewijs van adellijke afstamming) als den wesentlichsten Instrumenten zur Aufrechterhaltung ihrer privilegierten, sozialen Existenz." (Elias, pag 24)

Mede als gevolg hiervan kreeg de 'mittelständische' intelligentsia weinig kans om zich 'omhoog te werken' (2). Zij kwam daardoor in een betrekkelijk geïsoleerde positie te verkeren. Een ontwikkeling, die in de tweede helft van de 18^e eeuw uitmondde in een sociale tegenstelling, die onder meer tot uitdrukking kwam in de begrippen 'Zivilisation' en 'Kultur'. De burgerstand in Duitsland zette zich met deze twee begrippen af tegen de bovenlaag. Het begrip 'Zivilisation', dat met die bovenlaag laag werd geassocieerd, verkreeg in kringen uit de burgerstand een tweederangs betekenis; namelijk alleen verwijzend naar het uiterlijke (en derhalve het 'oppervlakkige') gedrag van de mens. 'Kultur' werd er het kernbegrip, waarmee het trots zijn op

het eigen wezen, de eigen prestaties tot uitdrukking werd gebracht. Het is in deze inhoudelijke betekenis -niet het uiterlijke gedrag is van belang, maar de persoonlijkheid en zijn kunnen- dat het begrip 'Kultur' een antithese vormde ten opzichte van het begrip 'Zivilisation'. Deze uitweg van de spanning tussen de burgerstand en de bovenlaag in Duitsland deed er een geheel eigen burgerlijke traditie ontstaan

".. die von der höfisch-aristokratischen Tradition und ihren Modellen weitgehend verschieden war." (Elias, pag 62)

In de loop van de 19^e eeuw, als de burgerstand in Europa de overhand heeft gekregen, worden de begrippen 'Kultur' en 'civilisation' tot nationale begrippen. Het zelfbewustzijn van een geheel volk wordt er dan mee tot uitdrukking gebracht. Het zijn dan tevens begrippen geworden, waarmee het koloniale streven gerechtvaardigd wordt. Elias interpreteert deze ontwikkeling als volgt:

"Anders als im Moment der Genese des Begriffs erscheint von nun ab den Völkern der Prozess der Zivilisation im Innern der eigenen Gesellschaft als vollendet; sie fühlen sich im wesentlichen als Überbringer einer bestehenden oder fertigen Zivilisation zu anderen, als Bannerträger der Zivilisation nach aussen."(Elias, pag 63)

Behalve Elias wijzen ook Michael Pflaum en Eric de Dampière op het oppositionele karakter van de begrippen 'Zivilisation' en 'Kultur'. (Pflaum, pag 288, Dampière pag 331) Pflaum herleidt deze ontwikkeling in eerste instantie tot het volgende:

"Die Aufspaltung in 'innerliche' (= Kultur) und ausserliche (= Zivilisation) -kann- nur durch die besondere Denkart und Psyche des deutschen Menschen begründet sein."(Pflaum, pag 295)

Daarnaast haalt hij ook de verklaring van Elias aan, die hij als 'het meest diepgaand' aanduidt (Pflaum,pag 414). Geheel onbekend met de sociogenetische onderzoeken van Elias is Bénéton; die dan ook eenvoudigweg stelt:

" Au mot civilization l'allemand préfère le terme Kultur." (Bénéton, pag 36)

De vraag waarom dit zo is gekomen, wordt door hem niet gesteld. Wel merkt hij op, dat de begrippen 'civilization', 'civilisation' en 'Kultur' (het begrip 'Zivilisation' wordt niet genoemd) nauw met elkaar verbonden zijn, omdat:

"... ils ont le même age; ils drainent les même Idées." (Bénéton, pag 36)

Deze opmerking kan, gezien het voorafgaande, slechts voor wat betreft 'de overeenkomst in leeftijd' als juist worden aangemerkt.

2) Daarnaast speelde hierbij ook een rol, dat de Duitse intelligentsia over het land was verspreid; in tegenstelling tot de intelligentsia in Frankrijk, die zich op één plaats (het hof) had verzameld. Zie Elias, pag 35.

Hoofdstuk 2 Het woord beschaafd

2.1. De opkomst van het woord beschaafd

Afgaande op het ontbreken van het woord 'beschaafd' in woordenboeken met betrekking tot het Nederlands taalgebruik in de Middeleeuwen, de 16e- en 17e eeuw, zou dit woord pas na 1700 zijn opgekomen (Verwijs en Verdam, Oudemans, Mak, Sterkenburg). Het staat evenwel al vermeld in de eerste druk uit 1650 van Meyer's Woordenschat in de betekenis van "polijt, net". In latere drukken van vóór 1700 komen daar nog de betekenissen "gladt" en "ghesleepen" bij (3).

Vroeger dan 1650 ben ik het woord beschaafd niet tegengekomen. Dit zou er op kunnen wijzen, dat het tot dat tijdstip niet erg gangbaar was. In de tweede helft van de 17^e eeuw zijn er de vermeldingen in Meyer's Woordenschat -waarvan overigens niet duidelijk is, of de betekenissen die daarin voor 'beschaafd' worden gegeven ook in overdrachtelijke zin zijn bedoeld (4) - en komt het in een soortgelijke betekenis voor in een woordenboek van Koerbagh (1668) en later in deze eeuw in Sewels Dictionary (1691) (5). In het laatst genoemde woordenboek is het woord beschaafd ook in een figuurlijke betekenis van polite vermeld en staat tevens het woord beschaafdheid -vertaald met mannerliness- genoemd. Gezien het voorafgaande lijkt het aannemelijk om te veronderstellen, dat het woord beschaafd in ieder geval in het begin van de 17e eeuw in een letterlijke betekenis van 'afgeschaafd zijnd' in gebruik is geraakt, zo niet eerder en dat het later in deze eeuw een figuurlijke betekenis heeft verkregen. In de loop van de 18^e eeuw krijgt beschaafd steeds meer betekenissen. Zo worden er in het Nieuw Woordenboek der Nederlantsche en Latijnse Tale van S. Hannot uit 1704 al veel meer toepassingen van vermeld:

"Beschaafde taal, welsprekend; beschaafd opgevoed, deftig opgevoed; een beschaafd persoon, een beleefd persoon; beschaafd van manieren, cierlijk gemaakt."

In een 60 jaar later verschenen woordenboek van P. Richelet zijn behalve enkele van de hiervoor genoemde betekenissen van *beschaafd* ook nog de volgende genoemd:

"Fraay gemaakt; verbetert (sprekend van een werk des verstands); met zorg en vlijt gemaakt; uytgewrocht; geoeffend; verstandig; bevallig".

Deze betekenisuitbreiding wijst er op, dat het woord beschaafd zo na 1700 in toenemende mate gangbaar is geworden. Een vraag van belang gezien het sociogenetisch karakter van deze studie is, in welke kring of kringen dit het geval is geweest?

3) Meijers Woordenschat, trefwoord 'polijt', eerste druk 1650; idem 2e en 5e druk.

4) Waarschijnlijk is het woord beschaafd hier nog niet in overdrachtelijk zin gebruikt gezien de betekenissen van 'gladt' en 'ghesleepen' die er in de 2e druk (1654) en in de 5e druk (1669) bijkomen. Hoewel in de 5e druk het woord beschaafd in ontkennende zin wel figuurlijk wordt gebruikt. Als verklaring voor "een plugghe" staat daarin namelijk "een onbeschaafdt mensch".

5) Koerbagh, trefwoord "polijt". W. Sewel, trefwoord " beschaafd".

2.2 Over de oorsprong van de woorden beschaafd, beschaving en beschaafdheid

Het woord beschaafd is in de letterlijke betekenis terug te voeren op het middelnederlandse werkwoord "bescaven", waarmee volgens het Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT) *afschaven* en *afkrabben* werd bedoeld en in overdrachtelijke zin *berooven*. Het figuurlijk gebruik van het woord beschaafd lijkt daarentegen aan het Frans te zijn ontleend. De woorden beschaafd en beschaafdheid hebben namelijk beide een Franse achtergrond. Volgens het etymologisch woordenboek der Nederlandse taal van Franck Van Wijck is het woord beschaafd " in hogere kringen van de maatschappij opgekomen als vertaling van het fr. 'poli'. Welke hogere kringen dit zijn geweest en in welke eeuw zich deze ontwikkeling heeft voorgedaan, staat niet vermeld. Ook uit andere etymologische woordenboeken zijn hieromtrent geen nadere gegevens te halen (J. Vercouillie; Jan de Vries; J.L. Terwen; C.B. van Haeringen).

Over de oorsprong van het woord beschaafdheid heeft Cornelis van Laar (C. V. L. (6) in zijn Groot Ceremonieboek der Beschaafde Zeeden, Welleevendheid, Ceremonieel, en Welvoegende Hoffelykheden uit 1735 opgemerkt, dat:

"... eenigen Hovelingen, wat al te delicaat van smaak zynde, wilde het zelve (= het woord urbanité voor het Latijnse woord urbanitas) verwerpen als te zeer na eene zekere burgerlykheid zweemende, maar verkooren het woord Politesse, of beschaafdheid van de Burgerlyke zeeden en manieren, gelyk dit laatste woord onder de grootste wereld nog het meeste gebruikt word."
(C.V.L., pp 124 en 125)

Uit dit citaat valt op te maken, dat het woord beschaafdheid equivalent is geweest aan het Franse woord politesse (7). Er is evenwel meer uit af te leiden. Cornelis van Laar laat ook weten in welke kringen *beschaafdheid* het meest werd gebruikt; namelijk in 'de grootste wereld'. Met de benaming 'de grootste- of ook wel de groote wereld werd in de 17e- en in de 18e eeuw de bovenlaag van de Nederlandse samenleving aangeduid; bestaande uit het patriciaat en de adel (Spierenburg, pag 38) Met andere woorden, volgens Cornelis van Laar was het woord beschaafdheid omstreeks 1735 het meest gangbaar in de kringen van het patriciaat en de adel. Het gegeven echter, dat hem zelf, evenals zijn tijdgenoten Carolus Tuinman en Justus van Effen zich veelvuldig van de begrippen 'beschaafd' en 'beschaafdheid' bedienden (8) wijst erop, dat dit begrip toentertijd ook al in kringen werd gebruikt, die geen deel uitmaakten van de bovenlaag. Deze drie schrijvers behoorden namelijk geen van allen tot het patriciaat of de adel. Van Effen kan als een randfiguur worden beschouwd in de bovenlaag (zie Romein, pag 355 en De Vooy, pag 58). Tuinman was een predikant, en predikanten behoorden bepaald niet tot de hoogste kringen (religie werd aldaar niet hooggeacht, Spierenburg, pag 43). Cornelis van Laar tenslotte, is waarschijnlijk evenals Van Effen wel in aanraking geweest met mensen uit de bovenlaag maar zal er niet toe hebben behoord.(9)

6). Doorninck en Kempnaer schrijven Het Groot Ceremonieboek der beschaafde Zeeden, Welleevendheid, Ceremonieel, en Welvoegende Hoffelijkheden toe aan Johan Willem Claus van Laar, zij het nadrukkelijk met een vraagteken. Molhuysen en Frederiks vullen voor de initialen C.V.L., de naam C. van Laar in. Onder de werken, die zij van deze schrijver noemen, bevindt zich niet het 'Groot Ceremonieboek.'. Achter de initialen C.V.L. staat j.c.; hetgeen erop zou wijzen, dat C.V.L. advocaat is geweest (j.c. = juris consultus). In de geraadpleegde

bibliografieën van Claus van Laar staat een dergelijk beroep niet vermeld. Al deze onzekere gegevens omtrent C.V.L.'s identiteit zijn voor mij aanleiding geweest om aan te nemen, dat C.V.L. niet Claus van Laar is. Volgens een hoogleraar Nederlandse Taalkunde van de universiteit van Nijmegen indertijd 1979 moet het Cornelis van L. zijn. Diens naam is helaas uit mijn archief verdwenen. De huidige (2003) online UB catalogus van de UvA houdt het op: "Annotatie: C. V. L. is C. van Laar". Gecombineerd levert dat de naam op Cornelis van Laar.

7). Hiervan maakt eveneens Spierenburg melding: "Het woord beschaafdheid komt al in een 'Verhandeling' uit 1677 voor, als vertaling van politesse, zo ook 'beschaven' als vertaling van poli.(pag 39).

8) zie: het register in de Hollandsche Spectator "Aanspraak aan den Lezer"; in het Groot Ceremonieboek, en in het register in Tuinman's Spreekwoordenboek.

9) Dit valt onder meer op te maken uit C.V.L.'s voorwoord, waarin uitspraken staan als: " Ik, die .. en door Lessen van veele Groote Mannen geleerd“ (pag 5). " .. dog met Groote Mannen, die my met hunne Vriendschap vereeren, daarover te raade gaande ..."(pag 6).

2.3. Betekenissen van het begrip beschaafd in de bovenlaag, in de burgerstand en onder predikanten

Volgens een in 1791 gemaakte indeling van Ysbrand van Hamelsveld bestond de Nederlandse samenleving in de 18e eeuw uit een aantal bijzondere standen; te weten:

"De groote wereld, de deftigen- en middenburgerstand en het laag gemeen." (Van Hamelsveld, pag 477)

Daarnaast onderscheidde hij ook nog een stand van 'leeraaren des Volks'(predikanten), en als een soort van restcategorie de overige bewoners van Nederland: boeren, strandbewoners, visschers, eilanders,zeelieden, soldaten, Van Hamelsveld. pp 284 en 510. Vermeld is, dat met 'de groote wereld' het patriciaat en de adel werd aangeduid; zo ook bij Van Hamelsveld (pag 478). Hij gaf tevens aan, dat er nog andere betitelingen waren, waarop de toenmalige bovenlaag zich zelfs liever liet voorstaan, waaronder die van 'de beschaafde wereld'.

"... kan men dezen (= de adel en patrice families) met genoegzamen grond onder de benaming de groote of gelijk zij zich liever horen noemen, van de fatsoenlijke, wellevende, beschaafde wereld samenvatten." (Van Hamelsveld, pag 498)

Deze opmerking van Van Hamelsveld maakt duidelijk, dat met het begrip 'beschaafd' in de bovenlaag een 'standsonderscheidend gevoelen' werd verwoord: zij, het patriciaat en de adel, waren dé norm voor wat beschaafd was.

Aangezien Tuinman , Van Laar en Van Effen niet tot de 'groote wereld' behoorden, kunnen ze volgens de indeling van Van Hamelsveld gerekend worden tot respectievelijk de predikantenstand (Tuinman) en de burgerstand (Van Laar) en Van Effen). Uit de betekenis,

waarin zij het begrip beschaafd hebben gehanteerd, laat zich derhalve afleiden welke functie dit begrip in hun 'standen' mogelijk heeft gehad.

Carolus Tuinman

Bij Tuinman heeft het begrip onbeschaafd volgens zijn eigen woordenboek 'Fakkel der Nederduitsche Taal' uit 1722 de betekenis van "lomp, onbehouwen" (trefwoord 'onbeschoft'). In deze zin gebruikte hij dit begrip ook enkele jaren later in een door hem zelf geschreven etymologisch spreekwoordenboek ter becommentariëring van bepaalde spreekwoorden.

"Hy zuipt zo, dat het sta zegt ... Onbeschaafder is het spreekwoord: Hy zuipt zo, dat de luizen hem op den kop bersten."

"Een schoon aangezicht verkoopt wel een schurfd en aars. Dit spreekwoord is wel het beschaaftst, niet; maar echter niet zelden al te waarachtig. Dit ondervinden zy, die by mooye hoeren de Spaansche pokken, en diergelyke vuiligheden behalen." Tuinman, De Oorsprong en Uitlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche Spreekwoorden, pag 299 en pag 365.

Uit de toelichting van Tuinman bij deze spreekwoorden is duidelijk op te maken, dat bepaald taalgebruik door hem respectievelijk in de kringen waarvan hij verwachtte dat zijn werk zou worden gelezen, als 'onbeschaafd' zou worden ervaren. Tuinman zelf bracht een groot gedeelte van zijn leven in een Zeeuws predikantenmilieu door; hij was te Middelburg predikant (ontleend aan Van der AA: Biographisch Woordenboek der Nederlanden).

Aan wie werden die 'onbeschaafde spreekwoorden' toegeschreven? Een antwoord hierop is te vinden in het voorwoord van Tuinman's spreekwoordenboek. Daarin namelijk verontschuldigt hij zich herhaaldelijk voor het doen opnemen van dergelijke spreekwoorden.

"Kan ook zyn, dat eenige uitdrukking in spreekwoorden, de besnedendste niet is; doch men wyte dat my niet, die daarvan geen uitvinder is, maar het laag gemeen gebruik." (Tuinman, Voorreden -zelf geteld- pagina 15)

"Wend men voor, daar loopen spreekwoorden onder, welke de toetze der zedelijke welbeschaafdheid bezwaarlijk zouden uitstaan; ik stem daartoe wegens de bewoordingen van weinige, die echter niets tegen de goede zeden behelzen. 't Zyn niet alle gepolyste tongen, die spreekwoorden voortbrengen; 't gemeen gebruik heeft zich ook die eigen gemaakt. Die daar iets tegen heeft, kan dat in de gebruikers berispen." (Tuinman, Voorreden -zelf geteld- pagina 9)

Uit deze verontschuldigingen blijkt, dat de spreekwoorden, die van Tuinman het predikaat 'onbeschaafd' krijgen in de mond worden gelegd van 'het laag gemeen'; zijnde de laagste stand in de in de 18^e eeuwse samenleving. Met andere woorden voor Tuinman, gezien als een representant van de 'predikantenstand', vervulde het begrip 'beschaafd' de functie om het taalgebruik (en de zeden) van zijn stand te onderscheiden van die van het laag gemeen.

Cornelis van Laar (C.V.L.)

In *Het Groot Ceremonieboek der Beschaafde Zeeden ...* van C.V.L. staat een omschrijving gegeven van het daarin veel gebruikte woord beschaafdheid. Hij verstaat er onder:

"... Is het tegenovergestelde van Boersheid. Het eerste beteekend de welgemanierde wijze waarop wel opgevoede menschen in Steeden gewoon zyn malkander te behandelen; en het tweede beteekend de ongemanierde, plumpe gewoonte onder Boeren in de Dorpen gebruikelijk." (C.V.L., pag 126)

Uit deze omschrijving van beschaafdheid valt op te maken, dat voor C.V.L. per definitie 'beschaafd is' het gedrag van stedelingen (wel te verstaan de 'wel opgevoeden' daaronder) is en 'onbeschaafd' dat van boeren (en alle mensen die 'boerengedrag' vertonen). Behalve op deze wijze - boerengedrag is onbeschaafd - begrenst C.V.L. het begrip beschaafdheid ook nog als volgt.

"Zo moeten wy spreken van de Welgemanierheid (= beschaafdheid) en dezelve twee uiterstens; de Boersheid die een gebrek aan Welgemanierheid is, en de Gemaaktheid die een buitensporige daarvan is." (C.V.L., pag 126)

Uit dit citaat kan worden opgemaakt, dat C.V.L. 'gemaaktheid' ziet als een tegenpool van 'onbeschaafdheid'. Hij heeft ook aangegeven, wie dergelijk gedrag vertoonden; dat waren in zijn eigen bewoordingen:

"De pronker of Hofpop welkers voornaamste verdiensten in den opschik bestaan.

kortom al

die verwyfde en laffe Menschen, die ... zig nergens anders op toeleggen, als om volmaakter dan anderen te worden in allerhande beuzelachtige oeffeningen."

C.V.L. licht zelf met een voorbeeld toe wat hij daarmee bedoelt.

"... want myn oordeel stemt niet overeen met Flavia die meerdere achting had voor Julius als voor Cato, alleen omdat zy op de Kap-tafel van den eersten een paar Handschoenen vond, dien hy alleenlyk aantrok, om zyne schoenen aan te doen, uit vreeze dat zyne handen eenige reuk van het Leder na zig zouden kunnen trekken." ... (C.V.L. alle citaten afkomstig van pag 125)

De mensen en hun gewoonten, die in dit en in de twee daaraan voorafgaande citaten staan beschreven, behoorden tot de allerhoogste kringen. Voor wat betreft de Nederlandse situatie zouden dit kringen uit de 'grootte of beschaafde wereld' zijn. Gezien het voorafgaande, valt te stellen, dat het begrip beschaafd voor C.V.L. - respectievelijk in de kringen, waarin hij verkeerde- twee functies lijkt te hebben gehad. Enerzijds hanteerde hij het in zijn algemeenheid ter onderscheiding van gedrag van stedelingen tegenover dat van dorpelingen (boeren) en anderzijds duidde het begrip beschaafdheid bij hem meer in het bijzonder op gedrag dat 'niet gemaakt' was.

Justus van Effen

Van Effen hanteerde het begrip beschaafdheid anders dan Cornelis van Laar dat deed om stedelingen tegenover boeren te onderscheiden. Bij hem heeft dit begrip de betekenis van deugdzaam en redelijk, d.w.z. op de rede geënt gedrag, zonder direct onderscheid naar stand of beroep; met uitzondering van de bovenlaag of in ieder geval de adel, die door hem welhaast per definitie als 'beschaafd' werd beschouwd (10). Een boer was volgens de opvattingen van Van Effen dan ook niet zonder meer 'onbeschaafd' zoals uit zijn Hollandse Spectator van 1732 is op te maken.

"Dat een Boer, zolang hij met zyns gelijk omgaat zo niet groet met woorden en gebaerden als een Edelman, is alzo weinig onbeschaafd als dat een Turk in 't groeten zyn Tulband niet afneemt." (Deze en alle volgende citaten uit de Hollandsche Spectator zijn afkomstig van Vertoog XXVI, den 21, January 1732, 1ste deel, 1ste stuk, tenzij anders aangegeven)

Het beschaafdheidsbegrip heeft bij Van Effen betrekking op, wat zich laat omschrijven als 'innerlijke' beschaafdheid:

"... ware beschaafdheid: zy moet haar grondslag hebben in 't gemoed zelve en palen daar deugd en reden haar in besluiten, niet te buiten gaan." (Hollandse Spectator 294)

"Het pit en merg van de zaak is eigentlijk in de ziel zelve, en 't geen wy met eene alge meene, redelijke en ware beschaafdheid noemen,.....is niets anders, dan eene verstandige en wel bestierde uitdrukking van die inwendige zielsgestalte." (Hollandse Spectator 293)

Hij gaf echter in zijn Spectatoriale Vertogen te kennen, dat er in zijn tijd ook een andere opvatting bestond over wat 'ware beschaafdheid' was. Een opvatting, die we vanuit zijn ogen als 'uiterlijke' beschaafdheid dienen te zien:

"Daar is eene ander zogenaamde beschaafdheid, een bedriegelijk kind van de mode en ondeugd." (Hollandse Spectator 297)

"Zo 't uiterlijke niet een waare verbeelding van 't hart is ... een bedriegelijke schijn van beschaafdheid." (Hollandse Spectator 295)

Tot de mensen die zich 'uiterlijk' beschaafd wilden doen gelden - een gedragswijze waartegen Van Effen zich nadrukkelijk afzet- rekende hij personen van allerlei rang en stand. In zijn bewoordingen samengevat:

"de rangzugtigen (de meerdere loopt links van de mindere), die zich schuldig maken aan overdreven plichtplegingen; alsook dat aardige volk (= schoenlappers en kruyers), die zich aanwenden om malkander met cierlijke complimenten te behaagen." (Hollandse Spectator 300 en Hollandse Spectator, Vertoog CLXXXII den 24. July 1733, pp 18 en 22 (4^e deel, 1ste stuk).

Van Effen verweet al dit soort mensen -hoewel niet in die bewoordingen- dat zij zich 'plus royalist que le roi' gedroegen; waarbij voor royalist 'beschaafd' en voor le roi 'de beschaafde wereld' dient te worden ingevuld. Oftewel volgens Van Effen imiteerden de mensen, die zich 'uiterlijk' beschaafd gedroegen in overdreven mate het 'beschaafde gedrag' van het patriciaat en de adel, de toenmalige bovenlaag in de samenleving.

Uit de wijze waarop en de betekenis waarin het begrip 'beschaafd' door Van Effen werd gehanteerd, is af te leiden, dat hij dit begrip niet zonder meer –zoals bij Tuinman en Cornelis van Laar- gebruikte om een standonderscheiding aan te brengen. Voor hem had het begrip beschaafd veeleer de functie om mensen in het algemeen (uitgezonderd dan wel diegenen, die tot de adel behoorden) in te delen in mensen die zich 'uiterlijk beschaafd' gedroegen en zij die zich 'innerlijk beschaafd' opstelden. Laatstgenoemden waren de 'beschaafden' volgens Van Effen.

10) Zie *Hollandsche Spectator*, Vertoog XXVI, den 21. January 1732, pag 299 (1ste deel, 1ste stuk) en idem Vertoog CLXXXII, den 24. July 1733 (4e deel, 1ste stuk), pp 6 en 7. Opmerking de eerste druk, 1731-1735, anoniem verschenen is wel geraadpleegd. Voor de duidelijkheid evenwel zijn de daarin gevonden citaten opgezocht in de tweede druk uit 1756 en aldus ook weergegeven.

2.4. Steven omhoog: alles bootst de groote wereld na

Uit 'De Zedelijke toestand der Nederlandsche Natie op het einde van de XVIII eeuw' van Ysbrand van Hamelsveld uit 1791 is –zoals eerder gezegd- overduidelijk op te maken dat de bovenlaag tot ver in de 18^e eeuw zich graag betiteld zag als "de wellevende, fatsoenlijke, beschaafde wereld." Uit dit gegeven maakt duidelijk, dat het begrip beschaafd een geheel eigen, diep verankerde standsnormerende functie moet hebben gehad in de kringen van het patriciaat en de adel. Per definitie was het gedrag van deze bovenlaag 'beschaafd'. Voor het gangbaar worden van het begrip 'beschaafd' in de burgerstand is de volgende verklaring; te geven. Justus van Effen maakte er geërgerd een toespeling op (*Hollandsche Spectator*, Vertoog CXVI, den 21. January (1ste deel, 1ste stuk), Van Hamelsveld stelde het expliciet: de burgerstand zou er op gericht zijn geweest om zich "te verheffen en de aanzienlijken te nadren" (Van Hamelsveld, pag 503). Dit gebeurde op een wijze en in een mate, die door Van Hamelsveld werd omschreven als "met een woord, alles bootst de groote wereld na." (Van Hamelsveld, pag 504) Volgens hem leidde dit streven voor velen tot hun financiële (en daarmee maatschappelijke) ondergang. Hij vreesde zelfs, dat

"Indien dit zoo voortga, zal men dra in Nederland niet meer dan twee standen tellen, rijken of grooten en armen of gering lieden."(citaat uit 1791, Van Hamelsveld, pag 503)

Met deze verklaring wordt tevens een tot nu toe enigszins verborgen gebleven functie van het begrip beschaafd in de burgerstand zichtbaar gemaakt. Hoe konden mensen uit die stand beter de 'aanzienlijken nadren' (en er zich mee identificeren) dan door het overnemen van het begrip beschaafd', waarmee immers die aanzienlijken (patriciers en adel) zich van de andere lagen onderscheiden. Met andere woorden, het begrip beschaafd heeft in kringen uit de burgerstand ook de functie gehad om hun streven omhoog, het opgenomen willen worden in de bovenlaag tot uitdrukking te laten komen.

2.5. Ontwikkelingen in de sociale functies van het begrip beschaafd

Omstreeks het begin van de 17^e eeuw zal het begrip 'beschaafd' voor het eerst in de letterlijke betekenis van 'afgeschaafd, gepolijst' gebruikt zijn. Na het midden van deze eeuw werd het, equivalent aan het Franse begrip 'poli(tesse)' door de bovenlaag in Nederland (bestaande uit het patriciaat en de adel) in een figuurlijke zin toegepast, namelijk om haar 'standonderscheidend' voelen te laten uitkomen. In het begin van de 18^e eeuw (mogelijk ook al wat eerder) wordt het

begrip beschaafd eveneens op figuurlijke wijze in de burgerstand gebruikt. Het verkrijgt aldaar verschillende functies. Ten eerste eenzelfde soort functie als in de bovenlaag met andere woorden het werd er gebruikt als een 'standonderscheidend' begrip: beschaafde stedelingen tegenover onbeschaafde boeren en een onbeschaafd 'laag gemeen'. Een soortgelijke functie kreeg het ook in de stand die door Van Hamelsveld is aangeduid als "de leeraren des volks" (de predikanten). Ten tweede verkreeg het in de burgerstand de functie om haar 'streven omhoog' tot uitdrukking te brengen. Vooral deze laatstgenoemde functie en de opmerkingen van Van Hamelsveld en van Van Effen dienaangaande, wijzen er op, dat door een groot deel van de burgerstand met het begrip 'beschaafd' tevens gedragswijzen van de bovenlaag moeten zijn overgenomen. P.C. Spierenburg, die zich -analoog aan Elias- met het 'civilisatieproces in Nederland' heeft bezig gehouden, is evenwel van mening, dat het alleen de 'hogere burgerij' is geweest, die niet 'geheel vreemd' stond tegenover het patriciaat en diens levenswijze probeerde na te volgen (Spierenburg, pag 30). Aan het begin van de 17e eeuw -zo stelt hij verder- stonden de regentenstand en de burgerlijke middenlaag sociaal nog vrij dicht bij elkaar; ze verschilden niet veel in "gedragswijze en affectuushouding" (Spierenburg, pag 30). Later in deze eeuw zouden deze twee groepen door een proces van aristocratisering, dat in de regentenstand plaatsvond, uit elkaar zijn gegroeid. Vanuit de burgerlijke middengroep begon men zelfs kritiek te hebben op de bovenlaag en zo merkt hij op:

"Naarmate de 18^e eeuw vordert, groeien de stemmen die stelling nemen tegen de aristocratische levensstijl van het patriciaat in aantal." (Spierenburg, pag 29)

Spierenburg wijst in dit verband op de vele navolgers van de Hollandsche Spectator van Justus van Effen, die zich in hun 'Spectatoren' stelselmatig afzetten tegen bepaalde gedragswijzen van de bovenlaag (Spierenburg, pp 31 en 42). De kwestie, hoe groot het deel van de burgerstand was, dat zich de gedragswijze van de bovenlaag eigen maakte, verdient nader onderzoek. Het lijkt mij in ieder geval, dat de volgende conclusie, die Spierenburg uit zijn onderzoek heeft getrokken, nuancering behoeft.

"In Nederland evenwel evenals in Duitsland, blijven de gedragswijzen van de hogere strata voor de middengroepen tamelijk vreemd, iets waartegen men zich eerder afzet, dan dat men ze overneemt." (Spierenburg, pag 33)

Alleen al de opmerking van Van Effen, dat schoenlappers en kruyers ("dat aardige volk") zich 'beschaafd' wilden voordoen, wijst er op, dat de gedragswijzen van de hogere sociale lagen minder dan -tamelijk- vreemd zullen zijn geweest voor mensen uit de onderlaag van de burgerij. Daarnaast is er nog de opmerking van Van Hamelsveld, dat "alles bootst de groote wereld na" waaruit dit valt op te maken.

Hoofdstuk 3. Het begrip Beschaving

3.1. Over de oorsprong van het begrip beschaving

In zijn bespreking uit 1939 van *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) vatte Menno Ter Braak de gegevens in het WNT met betrekking tot de oorsprong van het begrip beschaving als volgt samen:

"... het middelnederlandse woord "bescaven" betekende " afschaven, afkrabben", en

dientengevolge ook "beroven"; in de betekenis, die wij aan het woord hechten (hechtten), was het toen nog geheel onbekend. In latere tijden verdween de berovingsnuance weer en kwam de betekenis van "gladmaken", "polijsten" op de voorgrond, waaruit zich in overdrachtelijke zin ons beschaving (civilisatie, cultuur) heeft ontwikkeld." (Ter Braak, pag 351)

Wanneer de 'berovingsnuance' van 'bescaven' is verdwenen en wanneer die overdrachtelijke betekenisovergang heeft plaats gevonden, staat in deze samenvatting niet vermeld. Uit het WNT valt hieromtrent alleen op te maken, dat de 'berovingsnuance van bescaven' tegen het einde van de 16^e eeuw verdween (WNT, trefwoord "beschaven"). Hierop wijst eveneens de betekenis van 'het bijschaven van de taal', waarin Pontus de Heuiter in 1581 het werkwoord 'schaven' gebruikte.

"Dus laet iegelic wat dounde ons Neerlantse Tale helpen / schavende d'onefferhelt /..... aengezien onze Tale, sedert die naeste hondert jaren, als mede die Franse, zeer geschaeft en gezuvert vande gemeente zelve is geweest." (Uit: De Vooyts, pag 264)

Ten aanzien van de periode, waarin de overgang van het begrip 'beschaving' in de zin van "polijsten, bijschaven" (al dan niet in letterlijke zin gebruikt) naar de moderne betekenis van 'cultuur, civilisatie', heeft plaatsgevonden, heb ik alleen een aanwijzing gevonden in een rede van A. Kuyper uit 1906 over de nationale betekenis van Willem Bilderdijk, namelijk dat dit pas na 1750 zou zijn begonnen (Kuyper, pag 60). Een opvatting die in overeenstemming is met mijn bevindingen, waarvan in de hierna volgende paragraaf verslag wordt gedaan. Uit die rede van Kuyper valt overigens nog meer te vernemen over de oorsprong en het ontstaan van het begrip beschaving. Iets wat we te danken hebben aan zijn ergernis over het gebruik ervan. In een lange voetnoot lichtte deze schrijver/politicus zijn afkeer van het begrip 'beschaving' als volgt toe:

"In geen enkele andere taal heeft men gladmaken door de schaaft als beeldbegrip genomen, om de algemene persoonlijke en maatschappelijke veredeling en ontwikkeling in organische zin aan te duiden."

We zouden deze exclusieve toepassing in eerste instantie te danken hebben aan

...".de letterkundigen, die zoo vaak de volkstaal bederven."

Zij zouden het zijn geweest –volgens Kuyper- die in plaats van het "likken van de stijl, van het vers" (in navolging van het Frans: "raboter les vers" 11) " 't beschaven van den stijl, van het vers" zijn gaan gebruiken. Dit zou volgens hem omstreeks 1750 zijn begonnen.

".. en zoo is 't gekomen, dat in den toenmalige tijd toen alle organische begrip teloor ging; en men het Fransche polijsten en gladmaken als ideaal ter nabootsing aangreep, dit 'raboter van den stijl' overgebracht is op het 'raboter of beschaven van den algemeenen levenstoestand. "

Hij besluit dan met de opmerking, dat:

"Het begrip beschaving al te veel ingang heeft gevonden om het door een beter woord te vervangen, maar het dient dan toch als een merkwaardig psychologisch-historisch taalverschijnsel geboekt te worden, hoe men in de 18 eeuw voor zo'n kostelijke zaak een zoo misbakken woord in zwang kon komen. "

"Het is een even onzinnig woord, als dat men het algemeen cultuurbegrip ten onzent 'likking'

genoemd had, want raboter, beschaven en likken waren oorspronkelijk identiek in betekenis en gebruik." (Kuyper, pp 58 t/m 61)

Ook de historicus Johan Huizinga heeft zich met het begrip beschaving beziggehouden (Huizinga: Geschonden Wereld; Terminologie van het verschijnsel beschaving, pp 6-23). Over de oorsprong van dit begrip zei hij onder meer:

"... het (= het begrip beschaving) wijkt etymologisch van benamingen als civilisatie en cultuur af, in zoverre het noch het begrip civiel, noch dat van bouwen of kweken tot uitgangspunt heeft en veeleer vertaald schijnt uit 'eruditio'." (Huizinga, pag 6)

In hoeverre dit laatste juist is, dan wel de 'WNT-visie' van Ter Braak of de 'likken-verklaring' van Kuyper, is moeilijk na te gaan. Te meer, omdat in etymologische woordenboeken het begrip 'beschaving' niet voorkomt. Huizinga lijkt evenwel alleen te staan met zijn 'eruditio-afleiding'. Voor WNT-opvatting van Ter Braak kan enige steun worden gevonden bij W.A. Hengel. Laatst genoemde schreef namelijk in 1831 in zijn boek *Geschiedenis der Zedelijke en Godsdienstig beschaving van het Hedendaagsch Europa*:

"Beschaving is een woord, hetwelk, even gelijk honderd andere, van ligchamelijken arbeid ontleend is, en bij overdrag gebezigd wordt, om zekere volmaking, hetzij van de menschelijke maatschappij, hetzij van den mensch als onderdeelige uit te drukken." (W.A. Hengel, pag 6)

Daarnaast is ook de verklaring van Kuyper, dat 'beschaven' van 'likken' afkomstig zou zijn, niet zonder grond. Twee bevindingen wijzen daarop. Het feit, dat het werkwoord likken in de betekenis van 'gladmaken van metaal, van schilderijen, van de taal en stijl', in het WNT staat vermeld en de uitleg van Carolus Tuinman voor het spreekwoord "'t is een ongelekte (sic) beer" met: "een onbeschaafd mensch." 12). Welke dan ook precies de oorsprong van het begrip beschaving moge zijn geweest; zeker is het, dat het niet als een vertaling is opgekomen, noch van het Franse begrip 'civilisation', noch van het Duitse begrip 'Kultur'. Het begrip beschaving werd namelijk al gebruikt, toen deze begrippen nog gevormd moesten worden, althans 'cultuur' in een ruimere betekenis dan akkerbouw.

Bij het beantwoorden van de vraag wanneer het begrip beschaving is ontstaan, is Huizinga (zij het met enige reserve) afgegaan op de 'vroegste' vermelding ervan in het WNT. Volgens hem zou het begrip beschaving als substantief pas tegen het einde van de 18^e eeuw zijn intrede hebben gedaan (Huizinga, pag 7). Deze bewering is evenwel niet juist. Het begrip beschaving werd namelijk al een eeuw eerder als een zelfstandig naamwoord gebruikt. Een bewijs hiervan levert het Nieuw Woordenboek der Engelsche- en Nederduytsche Taale van W. Sewel. In dit woordenboek, dat dateert uit 1691, staat naast "de beleefdmaaking" als vertaling voor het Engelse "civilizing" het begrip "beschaaving" vermeld (Sewel, 1791), trefwoord "civilizing"). Erg gangbaar zal het toen nog niet zijn geweest. Hierop wijst althans de afwezigheid ervan in andere woordenboeken uit de tweede helft van de 17^e eeuw (Meyers Woordenschat, Hendrick Hexham, Adr. Koerbagh en Jean Louis D'Ars), alsook het gegeven, dat in een Engels-Nederlands woordenboek uit 1678 het begrip "civilizing" ontbreekt (en derhalve ook het begrip beschaving) en het werkwoord "to civilize" nog vertaald wordt met: "tam, sacht ofte sachtmoedig maecken". in plaats van zoals in het hiervoor genoemde woordenboek uit 1691 met: "beleefdmaaken, beschaaven." (Hexham (1676) trefwoord "civilizing").

11) Een weinig vreemd doet hier het woord "raboter" aan "polisser" lijkt aannemelijker. Men denke aan de (invloedrijke) Franse letterkundige Boileau en zijn bekende uitspraak; " Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage: Polissez-le sans cesse et le repolissez." In: L'art Poétique, ([Chant I](#)), 1674.

12) Lekken en likken hadden vroeger dezelfde betekenis, vergelijk het WNT trefwoorden 'likken en lekken'. Terzijde: een ongelikte beer; in de Middeleeuwen dacht men dat de beerinne haar jong ongevormd wierp. Door het likken ook wel lekken genoemd, kwam er dan vorm in.

3.2. De beschaving als een proces

Het Nederlandse begrip 'beschaving' is, zoals in de vorige paragraaf al werd aangegeven, waarschijnlijk tegen het einde van de 17e eeuw voor het eerst in gebruik geraakt. De begrippen 'civilisation' en 'Kultur' daarentegen vinden pas een halve eeuw later ingang. Zoals Benveniste de 'late opkomst' van het Franse begrip 'civilisation' ten dele verklaart vanuit de afwezigheid van het suffix '-isation' in de Franse taal, zo laat de, in vergelijking met 'civilisation' (en 'Kultur'), vroege opkomst van het begrip beschaving zich voor een deel verklaren door de al reeds lang bestaande aanwezigheid van het achtervoegsel '-ing' in de 'Nederlandse taal. Laatst genoemd suffix bestond namelijk al in het oud-west-Germaans (A.van Loey, pag 171). Beschreven is, dat het begrip 'civilisation', als het voor het eerst opkomt het idee van een 'Weiter/Höherentwicklung' uitdrukt (zie de inleiding). Een bewustwording van een proces van vooruitgang van 'de mensheid'. Een dergelijke bewustwording spreekt niet uit de wijze waarop het begrip beschaving aanvankelijk werd toegepast. Tot ver in de 18e eeuw had dit begrip alleen betrekking op 'enkelvoudige' zaken; hetzij een geschrift (het 'bijschaven van een werk') of het verstand, dan wel de taal, en (in de letterlijke betekenis) een plank (cf. Sewel, Halma, Hannot, Marin). Een aparte vermelding verdient het gebruik van het begrip beschaving door Lambert ten Kate. Hij gebruikte het evenals De Heuter in de betekenis van 'het bijschaven, verbeteren van de taal' (zie Ten Kate pag. 3 ev.). Daarnaast echter klinkt er in de wijze, waarop Ten Kate het begrip 'beschaving' hanteerde, een meer omvattende betekenis door, zoals in onderstaand citaat van zijn hand uit 1723:

" Daer in ben ik eens met de Geleerden van Oordeel, dat geen eene Stad zig beroemen kan volmaakt te zijn van Dialect, en dat men daerom de beschaving moet opmaken uit de Schrijftaele." (De Vooyo: Opstellen, pag 325)

Het begrip beschaving heeft in bovenstaand citaat alleen betrekking op de stand (de kwaliteit naar Ten Kate's maatstaven) van het gebruik van de taal. Volgens mijn bevindingen werd het begrip beschaving pas na het midden van de 18^e eeuw in een meer algemene zin toegepast; derhalve vrijwel gelijktijdig met de opkomst van de begrippen 'civilisation' en 'Kultur'. Een aanzet hiertoe zal het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen hebben gegeven. Dit Genootschap schreef namelijk in 1778 de volgende prijsvraag uit: "Welke verbetering hebben de gemeen of openbaare, vooral de Nederduitsche schoolen ter meerdere beschaving onzer natie nog wel nodig?" (Gedenkboek, pag 83; Kernkamp, pag 23). In 1781 verscheen een aantal inzendingen op deze prijsvraag in boekvorm. Onder die inzendingen bevond zich ook die van D.C. van Voorst, een predikant te Catzand. Deze predikant nu, omschreef het begrip 'beschaving' als volgt:

"Eene beschaafde natie dierhalven in het gemeen is zulk een volk, onder 't welk

wetenschappen, zeden en Godsdienst gevonden wordenDeze drie stukken nu worden vereischt tot de beschaaving eener natie, waarom men dezelve voor oogen moet houden en door juiste middelen trachten te bereiken." (Van Voorst, pag: 325)

Hier is, evenals dat het geval is geweest met het Franse begrip 'civilisation', het begrip beschaving gebruikt om een proces aan te duiden; een proces van vooruitgang van een volk. Het slaat dan derhalve niet meer op 'enkelvoudige' zaken, maar heeft tevens een veel omvangrijker betekenis verkregen; namelijk betrekking hebbend op de ontwikkeling in de wetenschappen, zeden en de godsdienst van een natie.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Beschaving is een teer gewas/ Maar waar 't zijn schoon ontplooit,

Daar worden duintop en moeras/ In Lentedos getooid. (M.C. van Hall –1831- pag 40)

De overeenkomst tussen de sociogenese van de begrippen 'civilisation' en 'beschaving' is niet alleen, dat beide begrippen aanvankelijk hebben gediend om een proces aan te duiden. Vermeld is, dat het begrip 'civilisation' door mensen uit de burgerstand in Frankrijk werd gebruikt om er hun 'emancipatorisch' streven mee aan te geven (een streven om grote groepen van mensen 'op te voeden'), zie de inleiding. Op diezelfde wijze is ook het begrip 'beschaving' aangewend. Dit kon al enigszins worden opgemaakt uit de formulering van de prijsvraag uit 1778 van het Zeeuws genootschap, waarin immers gesproken wordt over " ter meerdere beschaving onzer natie". Formuleerde dit genootschap haar streven nog in de vorm van een prijsvraag; zes jaar later in 1784 is een soortgelijk streven tot een van de taakstellingen geworden van de dan pas opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze Maatschappij had zich namelijk, zoals o.a. uit de oprichtingsnotulen blijkt "de beschaving van den burger tot doel gesteld (Gedenkboek, pag 80). Opmerking: de oprichters van de Maatschappij dachten hierbij veeleer aan het "laag gemeen" dan aan mensen uit de burgerstand (Gedenkboek, pag 27). Uit de geschiedenis van het 'Nut' kan worden opgemaakt, dat haar oprichters en de latere leden uit de burgerstand afkomstig waren (Gedenkboek, pp 27 – 44, artikel van Jorissen). Met andere woorden; het begrip beschaving werd, evenals dit ten aanzien van het Franse begrip 'civilisation' is geschied, door mensen uit de burgerstand gebruikt om aan hun `emancipatorisch` streven uitdrukking te geven. Droeg dit streven in Frankrijk duidelijk een politiek karakter (Gedenkboek, pag 4), in Nederland lijkt dit aanvankelijk - tenminste voor wat betreft de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen- niet zo te zijn geweest. De Maatschappij verkreeg wel de steun van de zijde van de patriottische partij; maar daarover merkt Theodoor Jorissen op:

"Dat de patriottische partij een genootschap steunde, dat de ontwikkeling der lagere standen zich ten doel stelde, kan geen verwondering wekken. Politieke kansrekening, om daardoor staatkundigen invloed uit te oefenen kon niet bestaan. Niemand kon den wasdom van het teere plantje voorzien, en de wijze waarop de Edamsche directie haar taak aanvatte, sloot elk denkbeeld van dien aard buiten." (Gedenkboek, pag 31)

Het streven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was veeleer stichtelijk van aard. Dit blijkt onder andere uit de oprichtingscirculaire, waarin de ontsteltenis wordt uitgesproken, dat

"velen van hen (= de 'gemeenen man') ... niet in staat zijn om de eenvoudigste bewijzen voor de aanwezigheid van God en de waarheid. van den christelijken godsdienst voor te stellen,.. ..

"(Gedenkboek, pag 27)

"Vanaf omstreeks 1795 evenwel als de politieke constellatie in Nederland ten voordele van de burgerstand is veranderd, gaat ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zich met de politiek bemoeien. Het doel 'de beschaving van den burger' wordt dan in onderwijspolitieke termen vertaald." (Gedenkboek, pag 88)

3.3. Betekenisverloop van het begrip beschaving tot ±1850

Hoewel dit in diverse woordenboeken Nederlands uit de eerste helft van de 19^e eeuw niet is op te maken, valt wel uit andere bronnen te halen, dat het begrip beschaving' in die periode een toenemend aantal betekenissen heeft verkregen. Een ontwikkeling die duidt op een groter wordende gangbaarheid.

Wat betreft die betekenisuitbreiding; de -door mij geraadpleegde- woordenboeken vermelden voor het begrip 'beschaving' slechts de betekenissen: " verlichting van het verstand" en "wellevendheid". (Geraadpleegd werden o.a.: Meyer's Woordenschat (12e druk, 105), P. Weiland: Kunstwoordenboek (1824,1843), P. Weiland: Nederduitsch Taalkundig, (Letterkundig), Woordenboek (1801, 1826, 1843 en 1859). D. Bomhoff HZ. (1857). Er hebben evenwel meer betekenissen van het begrip 'beschaving bestaan in de eerste helft van de 19e eeuw. Dit valt onder meer op te maken uit de betekenisinventarisatie, die W.A. Hengel in 1831 heeft gemaakt. Puntsgewijs weergegeven, vermeldde deze schrijver de volgende omschrijvingen van het begrip beschaving:

1. opleiding tot zekere burgerlijke wellevendheid, of althans zoodaanige ontwikkeling, van den uiterlijken mensch.
2. eenen verfijning van den smaak voor het schoone.
3. eens vordering in kunsten en wetenschappen.
4. dien voortgang in de maatschappij, welke doorgaans volksverlichting wordt genoemd.
5. s'menschen vorming tot volkomenheid in al de betrekkingen voor welke hij geschapen is. (Hengel's eigen definitie; W.A. Hengel, pp 7 – 56)

Volgens Hengel zijn de betekenissen 1 tot en met 4 " verkeerde begrippen", waarover hij opmerkt, dat :

"Zoo wel in hogere, als in lagere standen treffen wij zulke begrippen overvloedig aan: ... en hier en daar zijn zij, behoudens eenige uitzonderingen, door geheel de bevolking als gangbaar aangenomen." (W.A. Hengel, pag 7)

Wat aan al die door Hengel opgesomde betekenissen van het begrip 'beschaving' opvalt, is, dat geen ervan 'statisch' is. Dat wil zeggen dat met het begrip beschaving toen blijkbaar nog steeds alleen een proces werd aangeduid. In tegenstelling tot. het Franse begrip civilisation, waarmee men dan volgens Elias een toestand is gaan bedoelen; een proces dat afgelopen is. Dit laatste gebeurt in Nederland met betrekking tot. het begrip beschaving meer in het midden van de 19^e

eeuw. Met grote zekerheid is dat evenwel niet te stellen. Zo heeft N.C. van Kampen het in 1810 al over de "Europische beschaving"

"Rusland eerst sedert ruim honderd jaren met Europese beschaving bekend, en in het Algemeen Systeem onzes Werelddeels mede betrokken, is zekerlyk nog wat de beschaving der mindere klassen en de veiligheid der Regenten betreft, verre by Europa ten achteren." (N.G. van Kampen, pag 234)

Bij H.J. Matthes valt daarentegen in 1821 te lezen:

"dat het voortreffelyk doel onzer Maatschappij (= de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen), de Beschaving, de Veredeling; en Verbroedering; van ons geslacht ... moge worden bevorderd." H.J. Matthes, pag 4 (Voorberigt)

Het begrip beschaving wordt in dit citaat gebruikt om een proces aan te geven. Minder duidelijk is het gebruik van dit begrip in het Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zamenleving van Witsen Geysbeek uit 1836:

"Beschaving is een voorregt, hetwelk zowel een geheel volk als de enkele mensch kan genieten bij het verlaten van den staat der woestheid. Of het menschedom door de beschaving. gelukkiger wordt, is eene vraag; die slechts blinden kunnen doen, en alleen door vrienden van woestheid en onkunde of waanwijze paradoxenkramers ontkenkend beantwoord zal worden." (P.G. Witsen Geysbeek, trefwoord " beschaving")

Wordt hier met het begrip beschaving een proces bedoeld, of een toestand? Opvallend is de positieve beoordeling die er in dit woordenboek wordt gegeven ten aanzien van wat 'de beschaving te weeg brengt onder de mensen'. G.E.M. Delprat beschouwt beschaving - in de vorm van 'humaniteit'- als een soort van *conditio sine qua non* voor de hoogst mogelijke ontwikkeling, van de mensheid, zoals in onderstaand citaat uit 1841:

(beschaving dat is) "Wil meenen integendeel een toestand, die niet in onze toevallige betrekking tot deze of gene maatschappelijke wetregeling; haren voornaamsten grond vindt; die niet uit eene enkele rigting door onzen geest te nemen, ontkiemt, maar zulken toestand, welke de hoogst mogelijk ontwikkeling onzer geheele mensheid, hier beneden oplevert; - en alzoo, niet oneigenaardig, bij de ouden, door hetgeen men naar hen Humaniteit noemde, wordt uitgedrukt". (G.H.N. Delprat, pag 137)

3.4 De gangbaarheid van het begrip *beschaving* in de 19^e eeuw ten opzichte van de begrippen *civilisatie* en *cultuur*

Hoe gangbaar was het begrip beschaving in de 19e eeuw? In een woordenboek van P. Weiland uit 1924 staan de begrippen 'cultuur', 'civilisatie en beschaving' vermeld, met als 'hoofdwoord' het begrip 'cultuur'. Met dat laatste wordt bedoeld, dat het begrip cultuur zodanig is geschreven, dat het zowel 'beschaving' als 'civilisatie' betekent. Dit gegeven zou er aanleiding toe kunnen zijn om te veronderstellen, dat het begrip 'beschaving' niet zo'n belangrijke plaats heeft ingenomen in het 19e eeuwse taalgebruik. Dat het met andere woorden net zo'n secundair begrip zou zijn geweest als het Franse begrip 'culture' in de 19e eeuw (Bénéton, pp 38 en 53). Voor deze veronderstelling is evenwel weinig bevestiging te vinden. Vooralnog ziet er naar uit, dat het

begrip cultuur evenals het begrip civilisatie in de 19e eeuw minder belangrijke begrippen zijn geweest, dan het begrip beschaving. Ten bewijze hiervan zijn onderstaande bevindingen vermeld. Allereerst met betrekking tot het begrip beschaving zelf. Volgens het WNT is dit begrip "inzonderheid in deze eeuw zeer gewoon is geworden". Met deze eeuw is de 19^e eeuw bedoeld 13). Hoezeer gewoon, laat de al eerder genoemde W.A. Hengel ons weten, die in 1831 opmerkte, dat

" [hetwelk \(= het begrip beschaving\) heden ten dage schier op aller tongen zweeft.](#)" (W.A. Hengel, pp 6 en 7).

Aller tongen betekent bij deze schrijver, zoals hij zelf verduidelijkt: "tongen uit zowel de hogere als uit de lagere standen".

13) Het WNT 'beschavingsdeel' dateert uit 1903. Een redacteur bij het Lexicografisch Instituut te Leiden verzekerde mij dat " het begrip beschaving vóór 1900 is geschreven" zodat met "deze eeuw" niet anders dan de 19^e eeuw kan zijn bedoeld en niet zoals Ter Braak stelde: "de 20^e eeuw" (Ter Braak, pag 351).

Het begrip civilisatie

Volgens Huizinga heeft ons 'beschaving' voorkomen, dat het begrip civilisatie in het Nederlands gangbaar werd (Huizinga, pag 8). Hoogstwaarschijnlijk zal deze in 1945 gedane uitspraak mede gebaseerd zijn geweest op het feit, dat het begrip 'civilisatie' niet voorkomt in het WNT (een deel uit 1916). Niettemin, zoals reeds aangegeven, het woord civilisatie staat al vermeld in een woordenboek uit 1824 van P. Weiland. Het betreft hier echter een - wat wordt genoemd 'kunstwoordenboek'. Wat lijkt te betekenen dat de begrippen civilisatie en cultuur indertijd als vreemde woorden te boek stonden, vergelijk de ondertitel van het Kunstwoordenboek van Weiland. In de Nederduitsche Taalkundige (later Letterkundige) woordenboeken van diezelfde schrijver, komt het begrip civilisatie niet voor (de geraadpleegde drukken dateren uit respectievelijk 1801, 1826, 1843 en 1859). Eveneens afwezig is het begrip civilisatie in alle twaalf drukken van Meyers Woordenschat; waarvan de laatste verscheen in 1805. Pas in de eerste druk van de (overigens geheel door Calisch geredigeerde) 'Van Dale' uit 1864 wordt civilisatie vermeld; waarbij als verklaring staat gegeven: "beschaving, verfijning, der zeden." Een betekenis die tot en met de 6e druk (uit 1924) gehandhaafd blijft. In de 7e druk evenwel, die dateert uit 1949, staat achter civilisatie vermeldt "(Fr.) van beschaving [inz. de](#) uiterlijke". Deze betekenis van civilisatie is pas in de 10e druk (1976) toegelicht met: "volgens oorspronkelijke Duitse opvatting, de materiele uiterlijke cultuur." Een en ander duidt erop, dat het begrip 'civilisatie' na de tweede wereldoorlog de Duitse 'Zivilisation' betekenis zou hebben verkregen. Afgezien hiervan, laat zich uit het voorafgaande afleiden, dat het begrip 'civilisatie' in de 19^e eeuw niet zo'n gangbaar begrip is geweest als het begrip beschaving.

Er is nog een andere reden te noemen, dan die welke Huizinga heeft gegeven voor het niet 'opkomen' van het begrip civilisatie in het Nederlands. Die reden betreft het 'niet goed liggen' in het Nederlands taalgebruik van een woord als civilisatie. Dit laatste dient als volgt te worden opgevat. Het begrip 'civilisatie' vertoont, in ieder geval ogenschijnlijk, nauwe verwantschap met de begrippen civiel en civiliteit alsook met het werkwoord civiliseren. Deze begrippen en dit werkwoord bestonden al lang voor 1800 in de betekenis van resp. 'burgerlijk, heusch, beleefd; en heusch, beleefd maken'. Volgens Spierenburg, van wie deze informatie in eerste instantie

afkomstig is, zouden het juist deze betekenissen zijn geweest, die het gangbaar worden van civiel, civiliteit en civiliseren in de weg hebben gestaan; beleefdheid werd in de patricierskringen te veel geassocieerd met de bourgeoisie (Spierenburg, pp 38, 96). Deze verklaring van Spierenburg doet vermoeden, dat er voor het begrip civilisatie een afwijzende taalbedding bestond, zodat het (mede daardoor) niet kon bezinken, in de zin van tot een gangbaar begrip worden in het Nederlands taalgebruik.

het begrip cultuur

Wederom kan Huizinga worden aangehaald. Deze schrijver merkte (om puristische redenen) op bezorgde wijze onder meer het volgende over het begrip 'cultuur' op:

"Cultuur in de Nederlandse gedaante (= schrijfwijze) van het woord heeft sedert het begin van deze eeuw ons 'beschaving' voor een bedenkelijk groot deel uit het spraakgebruik verdrongen". (citaat uit 1945, Huizinga, pag 11)

Aan deze uitspraak heeft Huizinga de herinnering toegevoegd, dat hij zich ondanks zijn bezwaren gedwongen voelde, om in het begin van de 20ste eeuw, in plaats van het begrip 'beschaving' het begrip cultuur' te gebruiken (Huizinga, pp 11 en 12). De vraag in hoeverre laatst genoemde begrip inderdaad het begrip beschaving heeft verdrongen, zal hier ter zijde worden gelaten. Uit de desbetreffende opmerking van Huizinga kan in ieder geval worden opgemaakt, dat het begrip cultuur in de 19^e eeuw niet zo'n belangrijk begrip zal zijn geweest als het begrip beschaving. Ook uit andere gegevens valt dit af te leiden.

In het WNT staat, dat het begrip cultuur al in de Middeleeuwen werd gebruikt. Dit betreft evenwel de letterlijke betekenis van : 'in bebouwing nemen, ontginnen'. Waar het hier om gaat, is de gangbaarheid van het begrip cultuur in een 'beschavingsbetekenis' en in die betekenis staat het in het WNT slechts tweemaal vermeld (terwijl er van het begrip 'beschaving' een veel groter aantal betekenissen wordt gegeven). Daarbij komt, dat die twee vermeldingen afkomstig zijn uit geschriften van na 1880. Deze WNT gegevens kunnen als een bevestiging worden gezien voor de geringe gangbaarheid van het begrip 'cultuur' in de 19^e eeuw. Eveneens hierop wijzend (zij het meer m.b.t. de eerste helft van de 19^e eeuw) is het ontbreken van het begrip 'cultuur' in de Nederduitsche (Taal- en Letterkundige) woordenboeken van P. Weiland. Wel enigszins duidend op enige gangbaarheid van het begrip cultuur (in niet 'letterlijke' zin gebruikt) in de 19^e eeuw zijn de vermeldingen in de eerste- (1864) en latere drukken van Van Dale:

'Cultuur: aanbouw, veldbouw; beschaving, verstandsoefening, veredeling des geestes, vorming des harten.' (Van Dale, eerste druk 1864, trefwoord "cultuur")

3.5. Beschaving en Verlichting

Aangegeven is, dat er in de tweede helft van de 18^e eeuw een belangrijke betekenisuitbreiding plaatsvindt ten aanzien van het begrip beschaving. Naast de toepassing op 'enkelvoudige' zaken, wordt dit begrip dan tevens in een veel ruimere zin gebruikt; namelijk om een proces van ontwikkeling op allerlei gebied van een groep mensen (de burgers) of van een geheel volk aan te duiden. Het zullen in het bijzonder de leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn geweest, die zich in die periode (maar ook daarna) hebben opgeworpen om dit proces te bevorderen. Welke verklaring is er voor deze betekenisuitbreiding, van het begrip beschaving te

geven? Wat bracht de leden van het 'Nut' ertoe om zich met 'de beschaving' bezig te houden? Afgaande op hetgeen er door verschillende schrijvers in het 150-jarig Gedenkboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is opgemerkt over de periode waarin deze Maatschappij is ontstaan, zou die nieuwe uitgebreide betekenis van het begrip beschaving een doorwerking van de verlichtingsideeën zijn geweest. hoe een en ander werd gezien, kan uit de volgende citaten worden opgemaakt.

De Maatschappij werd opgericht, toen de Deutsche Aufklärung ook in ons land haar triomfen vierde, toen "Verlichting" als geneesmiddel gold voor alle kwalen, toen men meende dat men langs den weg van beschaving en van verstandelijke kennis wonderen verwachtte. (F.C. Knappert Gedenkboek, pag 134)

"Onze Maatschappij werd geboren uit den geest der "Verlichting" volgens Kant's schoone omschrijving: *Der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit* . " (C.A. Steenbergen, Gedenkboek, pag 149)

"De verlichtingsideeën werkten door op het geheel van onderwijs; de democratische eisch goed onderwijs voor allen deed zich horen, het inzicht, dat het onderwijs voor de maatschappij en de samenleving van groote betekenis is, begon door te breken. Idealen van volksontwikkeling en volksverlichting werden met groei end enthousiasme uitgesproken en verbreid." (L.C.J. Bigot, Gedenkboek, pag 85)

Ook de historicus Jan Romein legde een duidelijk verband tussen verlichtingsideeën en de oprichting van het "Nut" (Romein, pag 512). Deze historicus voegde hier evenwel nog een aspect aan toe namelijk, dat volgens hem gemootschappen en maatschappijen als "Tot het Nut van 't Algemeen" opgericht waren ter voldoening van de culturele behoeften van 'de ontwikkelde burgerij' (Romein, pag 513).

Er zijn - zoals in het begin al beschreven- ook verbanden gelegd tussen het ontstaan van de begrippen 'civilisation' en 'Kultur' en de Verlichting. In hoeverre de opvatting van Franz Hauhut, die 'civilisation' en 'Kultur' als een sekularisering van het religieuze denken beschouwt, ook van toepassing is op het begrip beschaving in de periode, dat dit begrip een 'uitgebreidere' betekenis kreeg, is niet zonder meer duidelijk. Hoewel het 'Nut' met 'haar beschaving' vooral aanvankelijk een stichtelijk doel voor ogen had, was dit streven veelzijdiger dan alleen religieus. Het was derhalve ook aards gericht. In die zin; niet meer (alleen) 'jenseits' gericht, maar ook 'diesseitig' kan het begrip beschaving, in de nieuwe uitgebreide betekenis die het in het laatste kwart van de 18e eeuw verkreeg, als een sekularisering van het religieuze denken in Nederland worden opgevat.

3.6. De toegankelijkheid van de bovenlaag voor de burgerstand in Nederland in de 18e eeuw

Vastgesteld is, dat het Nederlandse begrip 'beschaving'. In een beperkte betekenis een halve eeuw eerder ingang vond, dan het begrip 'civilisation' in Frankrijk en het begrip 'Kultur' in Duitsland (± 1700 t.o. ± 1750). Daarnaast is beschreven, dat te beginnen met de betekenisuitbreiding van het begrip 'beschaving' na het midden van de 18e eeuw, de sociogenese van dit begrip veel overeenkomst vertoont met die van het Franse begrip 'civilisation'. Nog niet is nagegaan in hoeverre de sociogenese van het begrip beschaving afwijkt van die van het Duitse begrip 'Kultur'. Uit de tot nu toe gevonden betekenissen van het begrip 'beschaving', tot ongeveer in het midden van de 19e eeuw valt niet op te maken, dat, zoals met het begrip 'Kultur',

dit begrip door een opkomende burgerstand is gebruikt namelijk om een geheel eigen -los van de bovenlaag staande- burgerlijke traditie aan te geven; alsook niet, dat het is aangewend als een begrip waarmee de burgerstand zich nadrukkelijk afzette tegen de gedragswijzen van de bovenlaag. Voor deze ontwikkeling is een aantal verklaringen te geven, die grotendeels ontleend zijn aan Elias' vergelijking van de sociogenese van de begrippen 'civilisation' en 'Kultur'. De belangrijkste verklaring voor deze verschillen tussen 'beschaving' en 'Kultur' is terug te voeren op de mate van toegankelijkheid van de bovenlaag in beide landen voor de middenlaag. Deze kwestie is voor wat Nederland betreft nogal controversieel onder historici (zie: D.J. Hoorda e.a., pag 328; Spierenburg, pag 42; Schama, pag 511 en Kees Schmidt, pag 443). Het zou te ver voeren als daarop nader werd ingegaan. In ieder geval kan met enige zekerheid worden gezegd, dat er 'een geldweg naar boven' heeft bestaan. Met andere woorden; sociale stijging tot in de bovenlaag was wel mogelijk in Nederland in de 18e eeuw. Op grond hiervan mag worden aangenomen, dat een situatie van een vrijwel 'afgesloten' bovenlaag ten opzichte van de burgerstand, zoals die zich in Duitsland heeft voorgedaan, niet in diezelfde mate in Nederland voorgekomen. Daarnaast was de burgerstand in Nederland (althans een deel ervan) politiek bewuster, (maar ook op politiek gebied meer kansen) dan die in Duitsland. Dit blijkt o.a. uit de oprichting van politieke organisaties als de patriottische partij; alsook de 'wetsverzetting' van 1748 die er toe leidde, dat leden van de burgerij (zij het gedurende korte tijd) in Amsterdam een regeringspost konden bezetten (Spierenburg, pag 44; Romein, pp 376 ev). Daarbij komt, dat er in het laatste kwart van de 18e eeuw een, curieus te noemen, politiek samengaan heeft bestaan tussen groepen uit de bovenlaag en uit de burgerstand: de z.g. 'aristokratische patriotten' en de 'democratische patriotten' (Verberne, pag 217).

Tevens leert de sociale geschiedenis van het begrip beschaafd, dat in ieder geval de 'hogere burgerij', maar ook in een zekere mate de 'lagere burgerij' niet vreemd stond tegenover de levenswijze van de bovenlaag en haar zelfs daarin trachtten na te volgen in hun verlangen tot die laag te worden gerekend. Al deze politieke contacten en het bestaan van een 'geldweg naar boven' alsmede het 'imitatieverlangen' van de burgerij kunnen als oorzaken worden aangemerkt, dat de -in Elias' bewoordingen- affektmodellering en gedragswijze van de burgerstand in Nederland (evenals dit in Frankrijk het geval is geweest) niet zo ver zijn gaan afwijken van die van de bovenlaag, zoals in Duitsland is geschied. In dit verband dient evenwel nogmaals benadrukt te worden, dat de 'Spectators' (de vele navolgers van Van Effen) zich stelselmatig hebben afgezet tegen bepaalde gedragswijze van de bovenlaag (Spierenburg, pagina 42). Waaruit kan worden afgeleid, dat niet alle gedragswijzen van de bovenlaag door de burgerstand werden geaccepteerd.

Samenvatting

We spreken nu over 'de beschaving' als een afgerond gebeuren en in plaats daarvan hebben we het veelal over 'de cultuur' en een enkele maal over 'de civilisatie'. Dit blijkt vroeger niet zo te zijn geweest. Eerst was er een periode van beschaafd zijn. Dat was men zonder meer omdat men tot de toonaangevende bovenlaag behoorde 'de beschaafde wereld' of trachtte men te zijn door imitatie en het zich afzetten tegen een lager geachte sociale laag: beschaafde burgers tegenover een onbeschaafd 'laag gemeen' en onbeschaafde boeren. Een en ander speelde zich af in de 17e eeuw, maar vooral in de 18e eeuw.

Het begrip 'beschaving', dat omstreeks 1700 voor het eerst in gebruik raakte, werd aanvankelijk alleen in een vrij letterlijke en beperkte betekenis toegepast. Daarin kwam in de tweede helft van de 18e eeuw tegelijk met het ontstaan van het begrip 'civilisation', een verandering. Evenals dit met het Franse begrip 'civilisation' het geval is geweest, ging een opkomende burgerstand zich

van het begrip 'beschaving bedienen om er hun vooruitgangsgedachten mee te verwoorden: 'beschaafd diende iedereen te worden'. Onder invloed van de verlichtingsideeën was name lijk het besef gekomen, dat de samenleving als geheel zich ontwikkelde. Dit proces, zo meende men, moest bevorderd worden door vooral de mensen uit de laagste standen 'op te voeden'. Een streven dat werd aangeduid met het begrip beschaving. Het zijn in het bijzonder de leden van de Maatschappij tot het Nut van 't Algemeen geweest, die zich met deze beschaving hebben beziggehouden.

In de loop van de 19^e eeuw wordt het begrip 'beschaving' een kernbegrip waaraan men vele zaken ging ophangen. Tegelijk verkreeg het een statische betekenis. De beschaving werd niet langer gezien als een proces, maar als een -bevoorrechte en soms betreunde- toestand tegenover de staat van woestheid en barbaarsheid. Met andere woorden 'de beschaving' werd, tenminste voor wat het Westen betrof, als een afgerond geheel beschouwd.

=====

Woordenboeken

Algemeen

Middeleeuwen

**Bijdrage tot een oud- en
middelnederlands Woordenboek**

A.C. Oudemans Sr., Wdb., 7dln, Arnhem 1870-80, eerste deel 1870.

Middelnederlandsch Woordenboek

E. Verwijs en J. Verdam 's-Gravenhage, 1885-1952, (11 delen).

17^e eeuw

L(odewijk) Meijers **Woordenschat**

In drie Deelen ghescheiden, van welke het I Bastaardtwoorden, en II Konstwoorden, III Verouderde woorden 1650 (1ste druk), 1654 (2edruk), 1658 (3^e druk) 1663 (4^edruk), 1669 (5^e druk), 1688 (6^edruk) 1698 (7edruk), 1720 (8^edruk), 1731 (9^edruk) 1745 (10^edruk), 1777 (11^e druk), 1805 (12^edruk).
Noot: 1650 zou niet van Meijer zijn

**Een Bloemhof van allery Lieflijkheyd
Sonder Verdriet**

Ad Koerbagh Amsterdam, 1668.

Dictionarium, ofte, Woorden-Boeck. Begrijpende den schat der Nederlandtsche Tale, met Engelsche Uytlegginge, verrijckt met een korte ende bondige Nederduytsche Gramatica.	Hendrick Hexham	(herzien door Daniel Manly), Rotterdam, by de Weduwe van Arnout Leers, 1678.
A New Dictionary English and Dutch, Nieuw Woordenboek der Engelsche en Nederduytsche Taale	Willem (William) Sewels	By de Weduwe van Steven Swarts t' Amsterdam, 1691. 1704, 1708, 1735, 1766.
Le Gazophilace de la Langue Franpoise et Flamande	Jean Louis D'arsi / C. van den Ende	de uitgaven uit 1643 en uit 1665.
Een Glossarium van 17^e eeuw Nederlands	P.G.J. van Sterkenburg	Tweede herziene en uitgebreide druk, 1977
Rhetoricaal Glossarium	J.J. Mak	Assen, 1959.
18^e eeuw		
Nieuw Nederduits en Frans Woordenboek, Nouveau Dictionnaire Hollandois & Francois	Pieter Marin	Amsterdam, by de Weduwe Gysbert de Groot, 1701, 1710, 1730, 1753 (5 ^e druk), 1773 (8 ^e druk), 1787 (9 ^e druk), 1793 (10 ^e druk).
Nieuw Woordenboek der Nederlantsche en Latynsche Tale	S. Hannot/ D. van Hoogstraten M.D	Te Amsterdam, by H. Boom, de Weduwe van D. Boom, en François Halma, en te Dordrecht, by D. Goris, 1704 (1 ^{ste} druk), 1719 (2 ^e druk), 1736 (3 ^e druk).
Fakkell der Nederduitsche Taale	Carolus Tuinman	Leyden, Samuel Luchtman, 1722.
Het Groot Woordenboek der Nederlandsche en Fransche Taelen	P.Richelet	1764 (4 ^e druk).
Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taale, Dictionaire Flamand et Francois	François Halma	6 ^e druk, 1781.

19^e eeuw

Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zamenleving	P. G. Witsen Geysbeek	Haarlem, 1836.
Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal	D. Bomhoff Hz.s.	1853
Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal	Van Dale	<u>1864</u> (1 ^{te} druk), 1872 (2 ^e druk), 1874 (3 ^e druk) 1898 (4 ^e druk), 1914 (5 ^e druk) 1924 (6 ^e druk) 1949 (7 ^e druk), 1961 (8 ^e druk). 1970 (9 ^e druk) 1976 (10 ^e druk).
Nederduitsch Taalkundig Woordenboek	P. Weiland	1799 -1811 (6 dln)
Beknopt Nederduitsch Taalkundig Woordenboek	P. Weiland	1826-1830 (5 dln)
Nederduitsch Letterkundig Woordenboek	P. Weiland	1843
Groot Nederduitsch Taalkundig Woordenboek	P. Weiland	1859
Kunstwoordenboek	P. Weiland	1824, 1843
20^e eeuw		
Het Woordenboek der Nederlandsche Taal	<u>Berispen - Blutton</u> ,	1903 tweede deel, 2edruk, 1903.Bewerkt door A.Kluyver en A. Lodewijckx.
Het Woordenboek der	<u>C - EHEM</u> derde	1916 deel, 2e druk, 1916.

Nederlandsche Taal

Bewerkt door .
J.A.N. Knuttel.

Het Woordenboek der Nederlandsche Taal

.
Licht - Lyrisme ∴ 1924
achtste deel, tweede
stuk, 1924. Bewerkt
door J. Helmsius

Het Woordenboek der Nederlandsche Taal

Pletten - Quoyver 1949
twaalfde deel,
tweede stuk, 1949.
Bewerkt door J.H.
van Lessen

Biografische woordenboeken

Biographisch woordenboek der Nederlanden

Van der AA 1852. Herdruk uit 1969,
K.J. Hardewijk en G.D.J.
Schotel, red.

Vermomde naamloze schrijvers

J. van Doorninck Leiden: E.J. Brill, 1883-
1885. Deel 1, 1883.

Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse Letterkunde

J.G. Frederiks en Amsterdam, Veen, 1888-1891.
F.J. van den 2de druk.
Branden (red)

Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers

A. de Kempnaers Leiden: Sijthoff, 1928. .

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek

P.C. Molhuysen en Leiden, Sijthoff, 1911-
P.J. Blok (red 1937; derde deel, 1914.

Etymologische Woordenboeken

Beknopt Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal

J. Vercoullie 3e verbeterde en zeer
vermeerderde uitgave,
1925. M.Nijhoff, 's-
Gravenhage. Van
Rysselberghe en Rom-
baut, Gent.

De Oorsprong en Uitlegging van dagelijks gebruikte Nederduitse Spreekwoorden, opgeheldert tot grondig verstand der Vaderlandsche Moedertaal

Carolus Tuinman Middelburg, Michiel
Schrijver, 1726.

Etymologisch Handwoordenboek der Nederduitse Taal of proeve van een geregeld overzicht van de Afstamming der Nederduitse woorden

J.L. Terwen Gouda, bij GB van Goor,
1842

Franck- Van Wijk Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal

C.B. van Haeringen Supplement, 's-
Gravenhage, 1936.

Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal

Franck- Van Wijk 's-Gravenhage: Nijhoff,
N. van Wijk, M. 1912-1936; 2e druk,
Nijhoff. 1912.

Nederlands Etymologisch Woordenboek

Jan de Vries met aanvullingen
verbeteringen en
woordregister door F. de
Tollenaere, Leiden,
1971.

BIBLIOGRAFIE

Bénéton	Phllippe	<u>Histoire de mots culture et civilisation</u> ; presses de la fondation nationale des science politiques, 1975.
Boileau	Nicolas	<u>L'Art Poétique</u> ; In: Oeuvres Complètes. Bibliothèque NRF de la Pléade. Éditions Gaillimard (1966). Oorspronkelijk 1674
Braak	Menno ter	“Het Woord Beschaving” In: <u>Verzameld Werk</u> deel 7, 1951. pp 351 – 357 (het artikel zelf is geschreven in 1939)
Febvre	Lucien,
Marcel
Mauss, e.a.	<u>Civilisation: le Mot et L'idée</u> ; Fondation "Pour la Science" ; Centre International de Synthese. La Renaissance du Livre, Paris, 1930.
C.V.L.	(j.c.)	<u>Het Groot Ceremonieboek der Beschaafde Zeeden, Welleevendheid, Ceremonieel, en Welvoegende Hoffelykheden</u> . Amsterdam, by Bernardus Mourik, 1735 (vlgs de UB-catalogus van de Universiteit van Amsterdam).
Dampière	Eric de	Note sur "Culture" et "Civilisation". In: <u>Comparative Studies of Social History</u> , Vol III (1960 - 1961).
Delprat	G.H.M	“Redevoering over eenige heersende Wanbegrippen omtrent den maatstaaf der ware volksbeschaving” In: <u>Nieuwe werken der Hollandsche Maatschappij van Fraaye Kunsten en Wetenschappen</u> . Tweede deel, eerste stuk. Leiden, by D. Du Mortier en Zoon, 1841.
Effen	Justus van	<u>Hollandsche Spectator</u> ; 1756, tweede druk, vermeerderd met het LEVEN van den Schrijver en een Nieuw breedvoerig REGISTER (door Pieter Adraen Verwer), Amsterdam, by K. van Tongerlo en F. Houttuin (6 dln, 12 stukken)
Elias	Norbert	<u>Über den Prozess der Zivilisation</u> , Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen. Erster Band; Wandlungen des Verhaltens in den Weltlichen Obersichten des Abendlandes. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 158. 1977 (4. Auflage) (oorspronkelijke uitgave 1939)
Hall	M.C. van	<u>Redevoering</u> uit 1831 voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Gemeentearchief Amsterdam no PA 211.
Hamelsveld	Ijsbrand van	<u>De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der XVIII eeuw</u> , Amsterdam, 1791 (tweede druk).
Hengel	W.A.	<u>Geschiedenis der Zedelijke en Godsdienstige Beschaving van</u>

het Hedendaagsche Europa. Eerste deel Amsterdam, bij Johannes van der Hey en Zoon, 1831.

- Hilgers-Schell** Hannelore en Helga Pust “Culture und Civilisation im Französischen bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts.” In: Europäische Schlüsselwörter, pp 1-31. Wortvergleichende und Wortgesichtliche Studien. Band III Kultur und Zivilisation. Max Hueber Verlag Munchen. 1967 (1. Auflage)
- Huizinga** J. Geschonden Wereld. Een beschouwing over de kans en op herstel van onze beschaving. Tweede druk, 1945. H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem.
- Kampen** N.G. Prys-Verhandeling over de deugd en het geluk der oude, meest beschaafde, natien; vergeleken met die der volken, van den tegenwoordige tyd Uitgegeven door Tyeler's Godgeleerd Genootschap, te Haarlem by Joh. Enschede en Zoonen en J.van Walre,1810.
- Kate** Lambert ten Aenleiding tot de Kennisse van het Verhevene Deel der Nederduitsche Sprake. Eerste deel, 1723; by Rudolph en Gerard Wetstein te Amsterdam.
- Kernkamp** G.W. Jan Nieuwenhuizen herdacht (historisch gedenkschrift ter gelegenheid van den 100 jarigen sterfdag van den stichter der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen) Amsterdam. S.L. van Looy, 1906.
- Kuyper** A. A. Bilderdijk in zijne nationale Betekenis. Rede gehouden te Amsterdam in 1906. Tweede druk. Höveler & Wormser, Amsterdam-Pretoria.
- Loey** A. van Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands. 7e druk, 1959.
- Matthes** H.J Redevoering over De Zedelijke en Godsdienstige Beschaving, Beschouwd als den Voortreffelijksten Band van Vereeniging der Menschen; uitgesproken ter opening van de jaarlijksche Algemene Vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1821.
- Pflaum** Michael “Die Kultur-Zivilisation- Antithese im Deutschen”. In Europäische Schlüsselwörter, pp 288-427.
- Hauhut** Franz Die Herkunft der Wörter und Begriffe "Kultur" "Civilisation" und "Bildung" In: Germanisch-Romanisch Monatschrift XXXIV, pp 81- 91 (1953).
- Romein** Jan & Annie De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk. Amsterdam Em. Querido. 1973. (vijfde, geheel herziene

druk).

- Roorda** D.J. e.a. “Sociale mobiliteit onder regenten van de Republiek.” In: Tijdschrift voor Geschiedenis, 84ste jaargang/aflevering 1. Wolters-Noordhoff, Groningen 1971
- Schama** Simon Patriots and Liberators; revolution in the Netherlands 1780-1813. Alfred A.Knopf, New York,1977
- Schmidt** Kees “Hollands buitenleven in de 17^e eeuw.” De opkomst van de buitenplaatsen. In; Amsterdams Sociologisch Tijdschrift. Vierde jaargang nummers, maart 1978. pp 434 - 450.
- Spiereburg** Pieter Cornelis Het Proces der Civilisatie in Nederland tussen 1500 en 1800; een toetsing der civilisatie-theorie. Amsterdam, februari 1973. Werkschrift 5. Geschreven, gedrukt en uitgegeven op het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam.
- Toorn** N.C. van den Nederlandse Taalkunde. 4e druk, 1976, Aula 499.
- Verberne** L.G.J. Trefwoord Patriotten. In de Winkler Prins encyclopedie, 6^e druk, 1949.
- Voorst** D. C. van H.J. Krom, K. van der Palm Verhandelingen over de Verbeteringe der openbaare vooral der Nederduitsche Scholen, ter meerdere Beschaving van onze Natie. Te Middelburg, by P. Gallissen, 1781.
- Vooy** C.G.N. De Verzamelde Taalkundige Opstellen. Eerste bundel, 1924; bij J.B. Wolters, U.M. Groningen-Den Haag.
- Vooy** C.G.N. De en G. Stuiveling Schets van de Nederlandse Letterkunde. J.B. Wolters/Groningen, 1958.
- Witsen Geysbeek** P. G. Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zamenleving. A-K. Amsterdam, bij Gebroeders Diedericks,1834.